

УДК 321.01:[81'2+316.276]

МЕТАХТОННІ КОНЦЕПТИ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ: ЗАСАДИ ПОРІВНЯЛЬНОГО СОЦІОКОГНІТИВНОГО АНАЛІЗУ

METACHTONOUS CONCEPTS OF POLITICAL SCIENCE: FUNDAMENTALS OF COMPARATIVE SOCIOCOGNITIVE ANALYSIS

Яковлев М. В.,

кандидат історичних наук, доцент, директор Школи політичної аналітики і доцент кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Київ, Україна), e-mail: yakovlevmv@ukma.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7774-3513>

Yakovlyev M. V.,

PhD in political sciences, Associate Professor, Director of School for Policy Analysis and Associate Professor of the Department of Political Sciences of the National University of Kyiv–Mohyla Academy (Kyiv, Ukraine), e-mail: yakovlevmv@ukma.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7774-3513>

На прикладі метахтонного для політичної науки концепту влади, з урахуванням особливостей передачі подібних до нього концептів у політичних науках англійського та німецького мовно-культурних середовищ, на основі розробленого Р. Теммерман напрямку соціокогнітивного термінознавства, у статті піднімається питання про потребу розробки критеріїв порівняльних студій засадничих концептів політичної науки, які би враховували соціальний контекст концептів як одиниць розуміння. Своєю чергою, дослідження одиниць розуміння потребуватиме врахування когнітивного виміру дискурсивних практик вживання концептів, що веде до потреби сформулювати засади порівняльного соціокогнітивного аналізу політичних метахтонних концептів, що запропоновані у висновках.

Ключові слова: концептологія, соціокогнітивні дослідження, концептосфера політології, політичні концепти, політична компаративістика, міждисциплінарні лінгвістично-політологічні дослідження.

On the basis of the metachtonous i.e. principal political concept of power, taking into account differences and peculiarities of translation of similar concepts in political science of Anglophone and German-speaking cultures, based on the sociocognitive terminology studies, developed by R. Temmerman, this article praises a need for developing criteria for comparative studies in fundamental concepts of political studies, for criteria that would account for the social context of concepts which are treated as units of thought. Furthermore, in order to study concepts as units of thought the cognitive dimension of discursive practices should be taken into account which leads to formulations of basic principles of comparative sociocognitive analysis of political metachtonous concepts. These principles are formulated in conclusions to this article.

Keywords: concepts' studies, sociocognitive studies, political science concepts' sphere, political concepts, comparative studies in politics, interdisciplinary linguistic-political studies.

Протягом останніх років в Україні в царині мовознавства активно та плідно розвиваються термінознавство і концептологія, що в цілому відповідає всесвітнім трендам розвитку як теоретичної, так і прикладної лінгвістики. Разом з тим, станом на зараз визріває потреба у розширенні міждисциплінарних поля концептології та термінознавства, зокрема і задля застосування наукових напрацювань цих галузей знання до політичної науки. Важко заперечувати той факт, що мова та політика пов'язані між собою на багатьох рівнях. В Україні активно обговорюються проблеми мовної політики, поширення сфери вживання державної мови політизується і часто використовується в

антиукраїнській пропаганді. Проте зв'язок політики і мови можна відстежувати не лише на рівні мовної політики і пов'язаної з цим проблематики. Напрацювання концептології та термінознавства можна застосувати і до дослідження *фахової політологічної мови та політичної концептосфери*, оскільки саме в цих сфера відчутні *прогалини у знанні*, зокрема у дослідженні концептів політичної науки різного рівня (від мета – до алохтонних) у соціокогнітивному вимірі, тож ця стаття спрямована на заповнення деякої частини цієї прогалини. Відповідно, ця стаття має за *мету* розробку засад порівняльного соціокогнітивного аналізу метахтонних концептів політичної науки. Досягнення поставленої мети потребує вирішення таких *завдань*: 1) визначити метахтонні концепти політичної науки як дослідницьку категорію з виокремленням проблемних моментів в їх дефініюванні на прикладі концепту «влада»; 2) обґрунтувати необхідність застосування такого підходу до порівняльного аналізу метахтонних концептів, який поєднував би у собі суспільствознавчу та когнітологічну складову; 3) за допомогою основних положень соціокогнітивного напрямку термінознавчих студій, розробленого бельгійською дослідницею Р. Теммерман, намітити основні можливі напрями застосування соціокогнітивного підходу до дослідження метахтонних політичних концептів у порівняльному розрізі.

Отже, можемо перейти до *викладу основного матеріалу* і почнемо з визначень. Метахтонними є ті концепти у певній концептосистемі, які мають, за визначенням О. Воробйової, найвищу «питому вагу» [1, с. 58]. І. Бехта, опираючись на праці А. Приходька, дає таке визначення метахтонним концептам: «концепти, що утворюють ім'я дискурсу і виступають термінологічними фіксаторами основних наукових понять відповідної галузі знань» [1, с. 167]. Виділяють також *автохтонні* та *алохтонні* концепти, по мірі зниження їх «питомої ваги», від домінант дискурсу до його концептуальних перемінних [3, с. 240]. Безумовно, важко сперечатися, що основним, метахтонним концептом для політичної науки є *влада*, бо навіть саму політологію переважно визначають як науку, що вивчає розподіл влади та відповідні відносини, процеси й механізми, які довкола цього виникають [7, с. 168]. Разом з тим, як буде видно далі, вже цей метахтонний концепт втілюється по різному в різних мовних середовищах: англійські *power* і *authority*, німецькі *Macht* і *Gewalt* теж позначають владу, проте мають свої нюанси. Ситуацію ускладнюється, коли нам доводиться говорити про *панування*, яке може бути і *Herrschaft* у німецькій мові, і *domination* або й навіть *hegemony* в англійській. На перший погляд може здаватися, що це – проблема виключно перекладу, що питання криється виключно в тому, що поняття з однієї мови важко відтворити однією лексемою іншої мови. Разом з тим, як буде продемонстровано далі, йдеться про щось серйозніше – прорізні соціокогнітивні моделі розуміння, які неможливо

дослідити виключно на семіотичному чи онома-сіологічному рівні.

Якщо *метахтонний* концепт – це, грубо кажучи, основний чи ключовий концепт певного дискурсу, то чим же взагалі є *концепт* у цій терміносистемі? О. Воробйова вдало підсумувала підходи до розуміння та, відповідно, визначення *концепту*: «1) основна одиниця свідомості... «цеглинка» концептуальної системи, яка 2) відбиває знання і досвід людині у вигляді «квантів» знання; 3) частково оречевлюється, вербалізується мовними засобами у вигляді їхнього значення; 4) містить істотну частку невербалізованої інформації» [2, с. 57]. Американський дослідник М. Ріхтер пише, що *концепт* та *ідея* «як в англійській, так і в німецькій філософії часто вживаються як синоніми. Значення «концепту» може визначити лише у контексті теорії і не може бути сформульовано окремо» [12, с. 21]. Відповідно, постає питання про спосіб, за допомогою якого можна спершу вловити суть «основної одиниці свідомості», в повні зрозуміти не просто знання людини, але й відображає досвід людини, який можна визначити лише «у контексті теорії». Для відповіді на це питання перейдемо до розгляду концепту *влада*.

Американський політолог Е. Б. Портіс наприкінці 1990–х років запропонував цікавий підхід до реінтерпретації праць авторів, які входять на правах «класиків» до канону політичної науки – від Платона й Аристотеля до Маркса. Підхід Е. Портіса цікавий тим, що він намагається з'ясувати, як досліджувані ним класики політичної думки давали відповіді на встановлені ним шість питань. Третє з цих питань наведемо мовою оригіналу: «the function and organization of public authority» [10, с. 10] та на цьому етапі утримаємося від гарячкуватих спроб негайного перекладу. Пояснюючи два аспекти цього питання, автор уточнює: «why a government has *authority*, rather than simply *power*» [курсив оригіналу, 10, с. 10]. Якби ми спокусилися перекласти у першому питанні *public authority* як *публічну владу*, то у другому, уточнюючому питанні, яке йде у тому ж абзаці кількома рядками нижче, ми мали би проблему з розмежуванням *authority* та *power*. Звісно, у будь-який момент можна зробити кальку з першого концепту та написати про *публічний авторитет*, але тоді видозміниться смисл уточнюючого питання «чому ж уряд має *авторитет*, а не просто *владу*». Отут стає очевидним, що труднощі перекладу можуть видаватися на перший погляд банальними (в розуміння відчуття того, що слово з англійської мови не має повноцінного відповідника в українській), проте насправді йдеться про відмінності між метахтонними концептами політичної науки в англомовній та українськомовній концептосферах: наші *авторитет* та *влада* не збігаються за полем значень з англійськими *authority* та *power*. Більше того, при глибшому аналізі зрозумілим стає не лише невідповідність семантичного поля значень – відмінність криється і в тому, що О. Воробйова називає «спектром репрезентацій» [2, с. 58], під яким розуміються способи маніфестації концептів.

Для британця чи американця *місцева влада* є *local authorities*, проте ми розуміємо, що для українців не лише місцева влада не є *авторитетом*, але й подекуди й центральні, всеукраїнські органи влади не «авторитетними» у буквальному розумінні слова. Якщо англомовні дослідники мають щонайменше два слова на позначення *влади*, то українськомовні – одне, яке, проте, є більш гнучким: приміром ми можемо сказати про *авторитет влади* чи *авторитетну владу*, але цим поняттям важко буде знайти відповідники в англійській мові, надто коли *authoritarian power* буде означати щось зовсім інше – *авторитарну владу*, не *авторитетну*. Відтак можемо стверджувати, що спектри репрезентації метахтонного концепту політології *влада* суттєво різняться між англійською та українською мовою.

Метахтонний концепт *влада* також відрізняється своїми спектрами репрезентації між англійською та німецькими мовами. Німецька мова має два слова – *Macht* і *Gewalt*, перше з яких англійською перекладаються як *power*, а друге як *force*, що відповідає би українським словам *влада* та *сила*. Разом з тим, якщо треба перекласти у зворотній бік – з англійської на німецьку – словосполучення *поділ* (чи *розподіл*) *влади*, англійською *division of powers*, то німецькою отримаємо *Gewaltenteilung*. Для продовження ілюстрації: *виконавча влада* німецькою дослівно буде *die ausführende Gewalt*, а не *Macht*. Німецький словник політичних термінів, виданий у Штутгарті 2007 р. за редакцією Д. Фукса та Е. Роллера, містить дві окремі статті для понять *Macht* і *Gewalt* [8, с. 165–168, 90–93]. М. Ріхтер зауважує про ще більшу складність у передачі англійською мовою наріжного терміну з праць М. Вебера про типи панування, яку класик політичної думки називав рідною йому мовою *Herrschaft* і яке англійською можна передавати як *domination, rule, command*, усі з яких, утім, мають свої нюанси, що не дозволяють повноцінно передати значення вихідного поняття німецькою мовою [8, с. 72].

Окрім перекладацьких труднощів у передачі метахтонного концепту *влада* між різними мовно-культурними середовищами, також маємо і складнощі зі змістовним наповненням цього вкрай важливого для політичної науки поняття. Британський політолог К. Хей у своїй праці, присвяченій засадам політичного аналізу, окремий розділ виділив розгляду феномену *влади* та її концептуалізації як важливої складової аналізу політичних феноменів. К. Хей підсумовує дискусію про сутність *влади*, що отримала в англо-американській традиції назву *the «faces of power» controversy* (або *debate*), що орієнтовно можна перекласти як «суперечка щодо обличчя влади». Трьома «обличчями влади» у цій суперечці є: прийняття рішень (*decision-making*), встановлення порядку денного (*agenda-setting*) та формування переваг (*preference-shaping*) [7, с. 172–178]. Під цими «обличчями» криються підходи до розуміння суті метахтонного для політичної науки концепту. Тлумачення *влади* виключно у контексті примусу актором *A* актора *B* до виконання

якоїсь дії є редуцією функцій влади виключно до прийняття рішень. Друге «обличчя» трох розширює розуміння влади і каже про те, що влада – це можливість формувати порядок денний для процесу прийняття рішень, в якому уявний актор *A* не просто примушує *B* до певних дій, бо *A* створює такий порядок денний, в якому *B* у своїх діях є обмежений суспільно-політичними практиками, інституціями та цінностями, створеними *A*. Нарешті, владу можна досліджувати і через формування преференцій, особливо в тому випадку, коли вони стають неусвідомлено бажаними для *B*, оскільки автори цього напрямку зауважують, що не у всіх ситуаціях прояву влади конфлікт відносин чи напруга між акторами *A* та *B* не є видимими та зрозумілими [7, с. 178–179]. Відповідно, ми знову впираємося у потребу виходу за межі виключно семантичного чи ономасіологічного розуміння *влади* як терміну, оскільки для досягнення сутності *влади* як метаконцепту нам потрібно вийти на рівень соціальних структур і практик з урахуванням їхньої когнітивної складової. Це би дозволило дати відповідь на, приміром, таке питання: яким чином і в яких дискурсивних умовах *B* не може артикулювати свої преференції і чи ця неможливість обумовлена діями *A*? Саме соціокогнітивний підхід дозволив би знайти не просто відповідь на це питання, а визначити, чи в конкретному досліджуваному випадку ситуації взаємодії акторів *A* та *B* має місце реалізація *влади* чи ні.

На цьому етапі постає потреба розібратися, як дослідники *влади* розуміють її: як *концепт* чи як *поняття*. О. Воробйова зазначає про проблему розмежування між ними, наголошуючи, що попри те, що критерій розрізнення між *концептом* і *поняттям* лишаються невизначеними, проте вирішальну роль, на її думку, має «вектор нашої розумово-інтерпретаційної діяльності та різниця у способі інтеріоризації концептів і понять» [2, с. 58]. З цієї позиції очевидно стає і значимість соціокогнітивного підходу, оскільки дослідження того, що О. Воробйова називає «розумово-інтерпретаційною діяльністю», належить до сфери когнітології в розумінні аналізу процесів інтерпретації та інтеріоризації концептів і понять, що відбуваються у межах відповідних суспільно-політичних дискурсів у вузькому смислі і в межах певних соціумів – у широкому. На підтвердження цієї тези мовознавець С. Шепітько пише: «когнітивний підхід до вивчення дискурсу є нерозривно пов'язаним із соціальним, адже когніція притаманна людині в її соціальному бутті» [6, с. 164]. Ця ж дослідниця слушно зауважує, що «у вивченні проблем дискурсу слід розрізняти підходи до нього як до діяльності та результату цієї діяльності» [6, с. 166], що, безумовно, стосується і дослідження метаконцептів політичної науки як складових не лише професійної політологічної мови, але й вкорієних у суспільно-політичних дискурсах категорій. Приміром, під час гострих дискусій серед противників чинної влади (до речі, в різні періоди політичної історії сучасної

України), лунає пейоративне словосполучення «злочинна влада», яке втілює в одних історичних та економічних умовах невдоволення злочинними діями можновладців, а в інших використовується як протест проти чинних політиків, які необов'язково є злочинцями в юридичному розумінні цього поняття. Як влучно зауважує Т. Стасюк, «у кожному ж окремому випадку ситуативно-мовні обставини складаються так, що активізується певний набір категорій змісту терміна у свідомості учасників професійного спілкування» [5, с. 44]. Оскільки *ситуативність* аналізується як категорія когнітивної семантики, варто перейти до розгляду основних положень соціокогнітивного термінознавства, який розробила бельгійська дослідниця Р. Теммерман [11].

В Україні дослідженням здобутків соціокогнітивного мовознавства Р. Теммерман активно займається Т. Стасюк, яка у своїх статтях викладає основні положення цього напрямку та знайомить українських мовознавців з напрацюваннями міжнародної наукової групи під керівництвом Р. Теммерман [11]. Т. Стасюк пише: «соціокогнітивне термінознавство було започатковане як напрям альтернативний основним принципам логічного позитивізму, структуралізму, термінологічної школи О. Вюстера, радянської термінологічної школи, празької термінологічної школи й канадського напрямку в термінології – різних шкіл і напрямів, які належать до так званого традиційного термінознавства» [5, с. 39]. Як видно з цього переліку напрямів, якому протиставляється соціокогнітивне термінознавство, у цій спеціалізованій галузі мовознавства існує багато теоретико-практичних напрацювань, відмінних за своїми засадничими принципами від соціокогнітивного підходу. Однією з ключових відмінностей є погляд на суть *поняття*: «традиційне термінознавство починається з понять, які можна чітко визначити», а соціокогнітивне «починається з одиниць розуміння» [5, с. 40], відповідно «другий напрям оперує термінами як вербалізованими репрезентантами когнітивних категорій» [4, с. 108]. При цьому, безумовно, постає потреба у «вивченні когнітивних категорій знання та їх лексикалізацій в термінах в діяхронічному зрізі, бо «концепти розвиваються у часі» [4, с. 108]. Приміром, шведський дослідник Т. Лаппалаїнен у дослідженні процесу становлення феномену громадянства в Древній Греції особливу увагу приділяє розвитку й змінам концепцій давньогрецького суспільства, зокрема таким як *τιμή*, *πόλις* (від якого маємо *політику*), *αποικία*, *οἶκος* (від якого маємо *οἰκουμένη*) та багато інших [9]. У вже згаданому німецькому словнику політичних понять зокрема зазначається, що ані древні греки, ані римляни не знали абстрактного поняття *влади*, що ускладнює дослідження цього концепту в історичному розрізі [12, с. 165].

Отже, розглянувши специфіку та складність метаконцепту політичної науки *влада*, взявши до уваги складність відтворення інших метаконцепцій політики, подібних до

нашого концепту *влада*, в англійській та німецькій мові, врахувавши відмінність між традиційним та соціокогнітивним термінознавством (за Р. Теммерман), можемо перейти до формування **висновків** у вигляді засадничих принципів соціокогнітивного порівняльного аналізу метахтонних концептів політичної науки: 1) при порівнянні концептів, які є метахтонними для політичної науки у певних мовнокультурних середовищах, слід враховувати *соціальний контекст* досліджуваного концепту та розглядати його в *діахронічному розрізі*; 2) при дослідженні цих концептів варто відійти від суто термінологічного розуміння досліджуваного концепту як поняття в значенні *терміна* і підійти до нього як до *одиниці розуміння*, що виходить з колективного досвіду, знань і уявлень людей про позначуване цими концептами явища; 3) дослідження метахтонних для політичної науки концептів як *вербалізованих засобів категоризації* політичних феноменів та їхніх проявів має враховувати *ситуативно-мовні обставини*, в яких сутнісне наповнення концепту активізується у «свідомості» учасників дискурсивної взаємодії (приміром, політологів, які обговорюють електоральні процеси); 4) порівняльний аналіз *когнітивної складової* концептів як одиниць розуміння може потребувати *модельовання* відповідних прототипових мовних і когнітивних ситуацій.

Відтак **перспективними для подальших досліджень** є розгляд авто- та алохтонних концептів політичної науки, аналіз концептосфери політичної науки, вивчення можливостей застосування міждисциплінарного лінгвістично-когнітивно-політологічного підходу до дослідження концептів у суспільно-політичних дискурсах різних мовно-культурних середовищ, з урахуванням, приміром, напрацювань когнітивної семантики, ономазіології та, можливо, бігевіорального напрямку когнітологічних студій.

Список використаних джерел

1. Бехта, І., 2013. 'Концептосфера англословного дискурсу постмодернізму', *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія Філологічні науки*. Вип.89 (5), с.167–173.
2. Воробйова, О.П., 2011. 'Концептологія в Україні: здобутки, проблеми, прорахунки', *Вісник КНЛУ. Серія Філологія*, Т.14, №2, с.53–64.
3. Приходько, А.Н., 2013. 'Концепты и концептосистемы', Днепропетровск, 307 с.
4. Стасюк, Т.В., 2013. 'Короткий огляд положень теорії терміна Рити Теммерман', *Науковий вісник кафедри Юнеско КНЛУ. Серія Філологія. Педагогіка. Психологія*, Вип.26, с.106–111.
5. Стасюк, Т.В., 2013. 'Нові тенденції розвитку термінознавства: здобутки міжнародної наукової групи Р. Теммерман', *Термінологічний вісник*, Вип.2 (1), с.38–49.
6. Шепітько, С., 2010. 'Компоненти наукового дискурсу', *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія Філологічні науки*, Вип.89 (5), с.164–167.
7. Hay, C., 2002. 'Political Analysis: A Critical Introduction', Basingstoke: Palgrave Macmillan, 314.
8. Fuchs, D. & Roller, E., 2007. 'Lexikon Politik. Hundert Grundbegriffe', Stuttgart: Philipp Reclam jun. GmbH&Co, 359 s.
9. Lappalainen, T., 2017. 'Världens första medborgare. Om statens uppkomst i det antika Grekland', Falun, 310 p.

10. Portis, E.B., 1998. 'Reconstructing the Classics: Political Theory from Plato to Marx', Chatham, 208 p.

11. Temmerman, R., 2000. 'Towards New Ways of Terminology Description: the Sociocognitive Approach', Amsterdam, 258 p.

12. Richter, M., 1995. 'The History of Political and Social Concepts: A Critical Introduction', N.Y.–Oxford: Oxford University Press, 204 p.

References

1. Bekhta, I., 2013. 'Konceptosfera angloslovnogo diskursu postmodernizmu (Concept–sphere of the Englishlanguage discourse of postmodernism)', *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. V. Vynnychenka. Seriya Filolohichn inauky*. Vyp.89 (5), s.167–173.

2. Vorobiova, O.P., 2011. 'Konceptologiiav Ukraini: zdobutky, problemy, prorakhunky (Conceptology in Ukraine: achievements, problems, miscounts)', *Visnyk KNLU. Seriya Filologiya*, T.14, №2, s.53–64.

3. Prykhodko, A.N., 2013. 'Koncepty i konceptosystemy (Concepts and Concepts–systems)', Dnepropetrovsk, 307 s.

4. Stasiuk, T.V., 2013. 'Korotkyi ohliad polozhen teorii termina Ryty Temmerman (A brief overview of fundamentals of Rita Temmerman's theory of the term)', *Naukovyi visny kkafedry Yunesko KNLU. Seriya Filologiya. Pedahohika. Psykhologiya*, Vyp.26, s.106–111.

5. Stasiuk, T.V., 2013. 'Novi tendentsii rozvytku terminoznavstva: zdobutky mizhnarodnoi naukovoї grupy R. Temmerman (New trends in terminology development: achievements of R. Temmerma's international scientific group)', *Terminologichnyi visnyk*, Vyp.2 (1), s.38–49.

6. Shepit'ko, S., 2010. 'Komponenty naukovogo diskursu (Components of scientific discourse)', *Naukovi zapysky Kirovograds'kogo derzhavnogo pedagogichnoho universytetu im. V. Vynnychenka. Seriya Filologichn inauky*. Vyp. 89 (5), s.164–167.

7. Hay, C., 2002. 'Political Analysis: A Critical Introduction', Basingstoke: Palgrave Macmillan, 314.

8. Fuchs, D. & Roller, E., 2007. 'Lexikon Politik. Hundert Grundbegriffe', Stuttgart: Philipp Reclam jun. GmbH&Co, 359 s.

9. Lappalainen, T., 2017. 'Världens första medborgare. Om statens uppkomst i det antika Grekland', Falun, 310 p.

10. Portis, E.B., 1998. 'Reconstructing the Classics: Political Theory from Plato to Marx', Chatham, 208 p.

11. Temmerman, R., 2000. 'Towards New Ways of Terminology Description: the Sociocognitive Approach', Amsterdam, 258 p.

12. Richter, M., 1995. 'The History of Political and Social Concepts: A Critical Introduction', N.Y.–Oxford: Oxford University Press, 204 p.

* * *